

Füzi László

MAGYAR ESSZÉ II

Adalékok egy anekdota utótörténetéhez

Radnóti Sándor 1986-ban írta meg *MAGYAR ESSZÉ* című írását, ennek kézirata – kézirata?, a gépelt szöveg fénymásolata –, ahogyan annyi más könyv, folyóirat, szamizdatkiadvány, Ilia Mihály jóvoltából jutott el hozzám. Szamizdat volt Radnóti írása is, megszületésekor vagy a szerző előélete miatt, vagy témája miatt nem jelenhetett meg, az ok után nem nyomoztam sohasem, természetes volt, hogy az írást ebben a formában olvashatom. Azóta megjelent a szerző *RECRUDESCUNT VULNERA* című kötetében 1991-ben, ám ha szükségem van az írásra, vagy egyszerűen csak olvasni szeretném, mert-hogy bravúros gondolkodói teljesítménynek tartom, akkor még mindig azt a pár fénymásolt lapot veszem elő. Főképpen persze azért, mert ez a forma illik az esszé témájához, Radnóti ugyanis a magyar cenzúra történetének egyik sajátos pillanatát írta meg, azt a pillanatot, amelyikben Németh Lászlót a *GALILEI* című drámája átírására kényszerítették. A történetet, ahogyan Radnóti nevezte, *anekdotát*, Illés Endre „előadásában” idézte fel, ennek meglesz majd a jelentősége az általunk elmesélni akart történetben is. Egyik emlékezésében Illés Endre elmondta, hogy Németh László előbb a *GALILEI* tervéről beszélt neki, aztán arról, hogy a Nemzeti Színház vezetői a darab végének „megváltoztatását”, átírását kéri tőle. Illés Endre reflexmondata erre az lett volna: „*Ne vállalj!*”, ehelyett, az önmaga szavait kísérő kommentárját is idézve „*az orvos gyógyító szavával*” ezt mondta: „*Ezt is meg tudod írni, Laci.*” A történet ismert, Németh László megírta a *GALILEI* negyedik felvonásának újabb változatát, ebben már nem az szerepelt, hogy Galileinek érdemes volt megmentenie magát, mert életének hátralévő, munkás szakasza igazolta döntését, hanem az, hogy döntésével – saját Németh László-i kifejezés következik – a saját üdvösségét is elveszítette. A darab ezt követően az új negyedik felvonással jelent meg, így játszották egészen 1994-ig, az eredeti változat alapján csak 1994-ben mutatták be Debrecenben, Lengyel György rendezésében, s számos dokumentum mellett akkor jelentették meg a negyedik felvonás eredeti szövegét is. Erről azonban Radnóti Sándor 1986-ban nem tudhatott, ahogyan azt is csak sejtette, hogy az Illés Endre által előadott történet, *magyar anekdota*, elhagyva az elhagyandókat, lényegében pontosan rögzítette a történeteket, erről a *GALILEI* eredeti negyedik felvonását közreadó füzetben önálló összeállításaként közölt dokumentumok (Németh Ágnes munkájának köszönhetően jelentek meg) éppen úgy meggyőznek bennünket, mint Németh László levelezésének újabban közzétett darabjai. (Németh László 1949 és 1975 közötti levelezését Németh Ágnes gyűjtötte össze, a levelet kísérő jegyzeteket Domokos Mátyás írta, a szöveget Duró Gábor gondozta, a vaskos háromkötetes kiadvány az Osiris Kiadó vállalkozásaként jelent meg, jelentőségét aligha becsülhetjük túl.)

Eddig az Illés Endre által felidézett történetről esett szó, Radnóti Sándor esszéjének súlyát azonban a történet kapcsán felsejlő felismerései és magyarázatai adták, essék hát szó ezekről is. Radnóti észrevette, hogy a dráma kapcsán külön dráma zajlott le, ahogyan írta: „*Válaki a visszavonásnak, a reservatio mentalisszal élő hamis tanúbizonyosság-*

nak a személyes becsületnél nagyobb igazságát akarja elmondani, s arra kényszerítik, hogy hamis tanúbizonyságot téve, reservatio mentalisszal élve visszavonja mindezt. Valaki a kompromisszumot akarja dicsérni, s megkötetik vele azt a kompromisszumot, hogy elítélje.” A történet azonban bonyolultabb, ha nem komoly dolgokról lenne szó, akár azt is mondhatnánk, hogy érdekesebb. Németh ugyanis a dráma mindkét változatában, s ezt is Radnóti Sándor vette észre, önmaga alapkérdéseit vetítette ki, pontosabban a rá jellemző antinómiának a két végső pólusát, az egyik póluson ekkor a pedagógus reménye állt, az, hogy *„igazsága tanúványokra talál”,* a másikon az *„igazam volt magánya és pátoza”,* így jött létre az a kérdés, hogy *„a tanító igazságáért életével is felel (mint Szókratész), vagy az igazság önállósulva leválik tanítója életéről”.* Az antinómia észrevétele nagyon fontos volt, mert az erkölcsös ember, kell-e mondani, hogy Németh a GALILEI mindkét változatában az erkölcsöt állította középpontba, szóval az erkölcsös ember épülései és zuhanásai végigkísérték életútját, így lett Németh már Gulyás Pál szemében az ellengravitáció írója – Gulyás szinte állandóan Németh zuhanásait emlegette. S azért is, mert Németh kettős szereptudatot alakított ki a maga számára, egyrészt az autentikusnak tekinthető magyar kultúra kialakítására törekedett, másrészt pedig a nyugati kultúra realizálására, erről Tamás Gáspár Miklós és Vekerdí László írt hosszabban, képzelhetjük, egymástól mennyire távol álló pólusok, s mekkora ellentmondások rejlettek ebben az előfeltevésben. Képzelnünk sem kell, elég ismernünk Németh pályájának folytonos mozgását...

Az ellentétek közti vibrálás valóban végigkísérte Németh László írói-gondolkodói útját, ahogyan ő maga mondta, *az alkat dialektikája* szétfeszítette az általa megteremtett világot. Így könnyű belátnunk: ahogyan az idő által nekiszegedett kérdéseket, úgy a Galilei sorsában benne rejlő kérdéseket is másképpen válaszolta meg az idő különböző pillanataiban. Csak példaként említem meg: az új negyedik felvonás írásakor nemcsak azt mutatta be, hogy a kompromisszum elfogadásával Galilei az üdvösségét is elveszítette, hanem a saját üdvösségének elvesztéséről és elveszejtőiről is beszélt, ez a fajta rámutatás egyáltalán nem volt idegen tőle, azt is mondhatjuk, hogy önnön mártíromságtudatának egyik kísérőjelensége volt. Az adott pillanatból kilépve azonban a történéseknek ez az értelmezése már nem „működhetett”, ahogyan például a szárszói beszédben elmondottak sem hangozhattak volna el a háborús időszak valós és az azt követő évek „megsejtett” fenyegetettsége nélkül. A GALILEI általa adott későbbi értelmezései pedig már a megváltozott légkörből fakadtak, s az alkat dialektikájának a „visszabilenését” mutatják. Ezért foglalhatta össze a dráma történetét már 1958-ban egy Fodor Ilonának küldött levelében a következőképpen: *„Nyilván olvasta, hogy az előadott s megjelent darab nem az eredeti; az első változatban a negyedik felvonásnak más vége volt: a megtört, tettét szégyellő Galilei épp a Torricelli kimondatlan vádjaiával farkasszemet nézve érte meg, hogy akármit mond ifjúság és utókor, ostobaság lett volna meg nem esküdni. Ez a történeti igazság is – Galilei rajta elkövetett gyalázatnak, erőszakételnek tekintette az esküt, s csak a 19. század csinált belőle erkölcsi problémát. De ez az általános igazság is: vadállatokkal szemben nem lehet a becsületünket elveszteni; ha valaki kannibálok közül csak úgy szabadulhat meg, hogy valami hókuszpókuszokhoz jó képet vág – az még nem megalkuvás! Főleg, ha a föld úgyszólván forog – s az okos emberek azt úgyszólván tudják már. ...A GALILEI közönség elé került változatában én is elkövettem ezt a történeti hamisítást s erkölcsi nagyképködést, és ez az, amiért szégyellem a darabomat... Ha egyszer még megjelenik – valószínűleg a halálom után –, az első változatnak szabad csak megjelenie.”*

Ezt a levelet a maga esszéje megírásakor Radnóti Sándor nem ismerhette, ahhoz, amit elmondott, nem is kellett ismernie, következtetései enélkül is helytállóak, kivéve

egyed, az utolsó megállapítását. Azzal, mondta, ahogy Németh önmagát a közösséggel, azt pedig önmagával azonosította, a történeti pör veritas duplexe helyére pedig a saját veritas duplexét tette, megteremtette az „*autorizált rózsaszín összkiadásig*” vezető útjának alapjait is. Úgy gondolom, ez a kérdéskör ennél jóval bonyolultabb, egyrészt azért, mert az író az általa felvetett tárgyban, történetben mindig a maga kérdéseit is elmondja, Némethnél pedig különösképpen így volt ez, másrészt pedig azért, mert a GALILEI, aztán 1956 után Németh pályáján új korszak következett, a maga fontos kérdéseivel s nem kevésbé fontos válaszaival, s csak ezután jött az életműsorozat, szintén ellentmondásokat magában hordozó jelenségként, legyen elég most csak arra utalni, hogy ennek a sorozatnak az utolsó kötete csak 1989-ben jelent meg, mert ezt megelőzően egyáltalán nem láthatott napvilágot...

De nem a lehetséges vitapontok „kijelölése” írhatja velem ezt a pár sort, hanem inkább az a szándék, hogy az újabb dokumentumok, értelmezések segítségével adalékokat tegyek hozzá a Radnóti Sándor által felvetett kérdésekhez. Maradjunk még mindig a GALILEI-nél. Némethet is foglalkoztatta saját Galileijének Brecht Galileijéhez való viszonya, arra pedig Radnóti is utalt, hogy Rényi Péter a két Galilei-ábrázolás közötti különbséget előbb finoman elemezte, aztán pedig durván kijátszotta – Némethtel szemben még 1957-ben. Az utalás miatt hívom fel a figyelmet Vekerdi László GALILEI – ERETNEK VAGY UDVARONC című írására. (Az írás Vekerdi Lászlónak A SORSKÉRDÉSEK ÁRNYÉKÁBAN című, 1997-ben megjelent kötetében olvasható. Meg kell említenem, hogy Vekerdi László Galileiről önálló monográfiát is közreadott ÍGY ÉL GALILEI címmel, 1998-ban. Akár külön „műfaj” elindítását is jelenthetné ez a kötet, merthogy azt mutatja meg, hogy a történeti örökség részét képező teljes hagyatékból – a szellemi hagyatékra gondolok most – mi az, ami a ma embere számára fontos lehet, ha ez egyáltalán meghatározható még.) Ebben az írásban Vekerdi a rá mindig jellemző új jelenségek iránti kíváncsisággal a mából nézve – úgy, ahogyan Németh tette, hiszen ő is a maga kérdéseit vetítette rá az általa megismert Galilei-jelenségre, emlékezzünk vissza a Fodor Ilonához írott levelére, s nincs ez másképpen másoknál sem, a történelem többek között mindig az ilyen élővé formálások által létezik – már egymás mellé állította Brecht, Németh, mi több, még Pietro Redondi eretnek Galileijét is, szembeállítva az újabb ábrázolással, Mario Biagioli *udvaronc* Galileijével, mondván: „*Mert legyenek ezek mégoly különbözőek, Biagiolo udvaronc-Galileije felől nézve hirtelen meglepően hasonlítani kezdenek egymáshoz. Ezekon a régebbi Galileiken mindegyiken nyomban szembetűnik valami dacos ellenkezés, valami mindenféle emblematikától mentes józanság, és ezzel együtt és ennek ellenére valami makacs és veszélyeket is vállaló ragaszkodás igazként felismert gondolatokhoz; valami természetes és jellegzetes »udvaronc-kívüliség«, ha úgy tetszik, hát éppenséggel eretnekség. Mi történhetett a tudományal, mi történhetett az értelmiséggel, a társadalommal, mi történhetett a világgal, hogy ezekből az így vagy úgy, de eretnek Galileikből nem egészen egy évtized alatt udvaronc Galilei lett?*” Mi történt a világgal, mi az értelmiséggel – kérdezi hát Vekerdi László, ám mielőtt az általa feltett kérdést megválaszolná, valóságos hatásszünetet tart. Ezen a ponton eszembe jut Németh László Vekerdi Lászlóhoz intézett egyik levele, szintén az említett levelezéskötetben olvasható. A levelet Németh azután írta, hogy meghallgatta Vekerdi rádió-előadását: „...*taníts, értess, s ne kápráztass*”, javasolta neki. Azok, akik Vekerdi Lászlónak több előadását hallgathatták meg – szerencsére közéjük tartozom magam is –, tudják, hogy távol áll tőle a kápráztatás, csupán a megfelelő pillanatot várja ki az általa felismert igazság kimondására. Így történt ez most is, akkor, amikor Christopher Lasch AZ ELITEK LÁZADÁSA című könyvét ismerteti, mondja a követ-

kezőket: „*A mai posztmodern eliteket – ez a helyzetben az elmúlt egy-másfél évszázad parlamenti demokráciáihoz képest az abszolút nóvum – semmiféle »társadalmi szerződés« nem korlátozza, nem köti őket semmi, még egymáshoz sem, még saját csoportjukon és pártjukon belül se mindig. ...A színjátás, a tetetés, az átejtés mindig is az udvari ember kedvenc szórakozásaihoz tartozott. Igazság? Ugyan.*”

Térjünk ezek után vissza Németh Lászlóhoz és Illés Endréhez. Németh 1957 nyarán kezdte el írni IRGALOM című regényét, erről elsőként Illés Endrének számolt be. „Féltávolban” ugyanis mindig volt körülötte valaki, akinek a munkáiról beszélni, de inkább írni tudott. A *Tanu* indulásától Gulyás Pál, a vásárhelyi időszakban Illyés Gyula és Sárközi Márta, de mégis inkább Illyés, a *Válasz* szerkesztőjeként is, ezt követően pedig Illés Endre, aki ekkor a Szépirodalmi Kiadó irodalmi vezetője volt. Illés kitűnő rezonőrként viselkedett, pontosan tudta, hogy mit kell válaszolnia a hozzá intézett Németh-levelekre ahhoz, hogy Németh dolgozni tudjon, hogy ne sértődjön meg. Ennek ellenére szellemi kapcsolatuknak még így is voltak mélypontjai. 1963 júniusában, amikor a hazai libikóka a maga értékelése szerint Némethet a mélypontra süllyesztette, egy levélfogalmazványa szerint Németh vele is megszüntette kapcsolatát. „*Nagyon köszönöm leveledet. Ebben az esetben annál, amit írsz, tán még nagyobb öröm, hogy bűvészedet, amellyel valahányszor sor került rá, az íráshitem mindig fölserkentetted, akár kedvező volt a véleményed, akár kevésbé kedvező, pályám utolsó állomásán is hatásos maradt*” – írta, majd Illés akkor megjelent, őt is érintő kritikájára utalva hozzátette az eddigiekhez: „*Végül az Új Írás-beli fricska. Levelem azért késett, mert csak most jutottam hozzá. Ez is szép, hogy kiundorításom a nemzetből nem történt meg egy kézmozdulat nélkül. Húsz évvel ezelőtt már egyszer felszólaltál ilyen körülmények között. Még egyszer köszönöm mindkét megnyilatkozásod, azt hiszem, most hosszabb ideig nem hallunk egymásról.*” A levélfogalmazvány alapján készült levél eljuthatott Illés Endréhez, mert levelezésükben valóban hosszabb szünet következett, Illés csak fél év elteltével, 1963 decemberének utolsó napjaiban írt Némethnek. „*Nem élünk Kazinczy korában, nem írunk olyan könnyen levelet, mint ő. Ez a néhány sor sem levél*” – olvashatjuk, a hangja azonban már a régi, ismét csak íráshitet adó, hogy a Németh által használt kifejezésnél maradjunk.

Ezek után nézzük az IRGALOM című Németh László-regényt kísérő levelezésüket vagy inkább annak is csak egyetlen mozzanatát, a Radnóti Sándor által felidézett anekdotára is visszautalva. Az IRGALOM Németh egyik legféltettebb írói terve volt, benne gyökerezett egész életútjában, Illés Endre érdemei mégis nagyok abban, hogy ez a regény megíródott, szinte folyamatosan érdeklődött arról, hogy Németh mikor készül el vele, éveken keresztül szerepeltette a kiadó tervei között, akkor még léteztek kiadói tervek, a címekhez rendelt papírkontingenssel s így tovább... Németh László végül is, mellőzve a folyamat különböző állomásait, a regény kéziratának – a kézirat gépelt változatának – utolsó adagját 1964. október végén juttatta el Illés Endréhez, a korábban elküldött részleteket Illés addigra már olvasta, így november 5-én már az egész munkáról mondhatta el a véleményét. „*Az IRGALOM a legnagyobb, legszebb, legteltesebb regényed, a HAMLET-ed, kegyelmezőbb, nemesebb útmutatással, hogyan is éljünk. Ilyen izgalmas meredek útra még nem vitted olvasóidat, az IRGALOM-ban mindent elmondtál, ami fontos volt neked, nekem – s úgy érzem –, mindannyiunknak*” – írta levelében. A levél alaphangját az idézett első bekezdés ütötte meg, ezt követően több mint egy nyomtatott oldalon pontos megállapítások következtek, egészen az utolsó bekezdésig: „*Lacikám, és most a »cenzor« kér tőled valamit. (Gyula akasztotta rám ezt a főnevet. Sőt, Cs. Szabó azóta, legutolsó kötete előszavában »csokornyakkendős cenzornak« nevezett.) Szóval a cenzor azt kéri – írta mintegy ön-*

magától is elidegenítve az egész jelenségkört –: *hagyd el a regény utolsó mondatában a sánta eszméket, csak ezt a két szót. Attól félek, ez a két szó veszélyezteti az egész regényt. Ezzel a reális félelemmel kérem ezt tőled. A regény – s külön az utolsó mondat – a két szó nélkül is teljesen kimondja, amit ki akarsz mondani.*

Kicsinyítve, szelídítve, a „puha diktatúrára” alkalmazva megismétlődött tehát a GALILEI története, tulajdonképpen ez „vetette” velem elő Radnóti Sándor írását, csak a szereposztás változott meg, Illés Endre a történet elmesélőjéből előlépett szereplővé, olyan szereplővé, aki nemcsak a barátja regényének valódi értékei iránt érdeklődött, s nem csak azt „kutathatta”, hogy mit kell írnia neki, mit írhat meg s mit nem, ráadás-ként még azt is figyelte, hogy mi az, amit cenzorként átengedhet, s mi az, amit nem engedhet át. S a regény utolsó mondatában találta meg az elhagyásra érdemesített kifejezést, ez is önmagáért beszél...

Maga a mondat valóban fontos szerepet tölt be Németh László regényében, a történet „jelképeségét” ez a mondat biztosította. Ám akármilyen műgonddal építette is fel utolsó regényét, külön ügyelve annak utolsó mondatára, Illés Endre megjegyzésével alig foglalkozott. Válaszlevelében értelmezte a regényt, ebben a vonatkozásban minden szava fontos, a „cenzor” álláspontját csak a levél zárórészében érintette: *„Elfeledkeztem a legfontosabbról. A sánta eszmék természetesen elmaradhatnak, már amikor írtam, gondoltam, hogy ez nem jelenhet meg. Maradjon egy képzelt hézag, amelybe az X-ik kiadásba tén beszűrhatjuk a két szót is.”* Ekkorra, ha úgy tetszik, már elvi álláspontja volt a cenzúráról, úgy gondolta, nem engedheti meg, hogy másnak bármilyen problémája származzon abból, amit ő leírt, ezért, nem akármilyen küzdelmek árán, ha ezt kérték, lemondott az általa papírra vetett mű szövegének pontos közléséről. Élete egyébként is a változatok közötti vergődésben telt, a változatok azonban nagyobbrészt nem a cenzúra működéséből következtek, hanem az *antinómiából* – ennek kapcsán lásd a fentebb írtakat...

De nem maradt a képzelt hézag sem, a *sánta eszmék* helyére a *sánta emberiség* kifejezés került, visszaulva a mondatban már korábban említett emberiségre. Ez a megoldás, s a történet ebben a vonatkozásban is a GALILEI történetét idézi, nem volt idegen Németh világától. Életében nemcsak a sánta eszméssel – értsd a marxi szocialista gondolatokkal – hadakozott, a legintenzívebben a harmincas években, a maga minőség-szocialista elképzeléseinek a kialakításakor, s nemcsak azok ilyen vagy olyan adaptációival, hanem az emberi természetbe oltott örültséggel is, egyáltalán nem véletlen, hogy az ÉGETŐ ESZTER című regénye kezdetben az ÓRÜLTEK címet viselte. Nemcsak gondolkodó volt, hanem író is, így az emberi természet sajátosságai legalább annyira foglalkoztatták, mint mondjuk az egyes politikai ideológiák. *„Az élet főként azért nehéz egy csomó rossz tapasztalat után, mert az embert minden új csalódás az alapvető nagy csalódásra, az emberi természetre emlékezteti”* – írta az ÉGETŐ ESZTER befejezésekor a hősnő modelljének, Kristó Nagy Istvánnak. Benedek András pedig, az a Benedek András, aki éppen a GALILEI *„életre hívójaként”*, majd pedig dramaturgjaként belülről ismerte Németh drámáit, egyik, Némethhez küldött levelében így írt Németh drámahőseiről: *„...az ember, az igazi, a nagy, a gondolkodó ember jóformán tehetetlenül áll vak erők útvesztőjében. ...Ellenféle saját természete, amely emberré akarná emelni egy embertelen világban. ...Az emberi örültség az ellenfél...”* Az író és a gondolkodó kettőséből – antinómiájából?, kérdezhetném Radnóti Sándorra visszaulva – az újonnan választott kifejezés az író mondanóját hangsúlyozta, meglehet, nem is ok nélkül...

De miért fontos mindez? – kérdezhetné bárki. Nem tudom, hogy fontos-e, s hogy kinek fontos, csak annyit tudok, hogy *nekem* az. Fontos, mert az IRGALOM is fontos, szá-

momra az egyik legfontosabb regény, ezért aztán az is foglalkoztat, ami hozzá kapcsolódik. De az is lehet, hogy az általam elmondott történetnek nem is az IRGALOM és nem Németh László és Illés Endre a szereplője, hanem az, ami megtörtént velük és másokkal, a sokszor anekdotákba sűrűsödő magyar történelem. Erről pedig még akkor sem feledkezhetünk el, ha alkalmanként drámák, regények, elhagyott, átírt felvonások vagy akár kifejezések formájában mutatkozott is meg...

Domonkos Péter

MACINTYRE ÉS RAWLS

a) Alasdair MacIntyre konzervatív Rawls-kritikája

MacIntyre 1985-ben tette közzé AZ ERÉNY NYOMÁBAN című művét, mely tavaly magyarul is napvilágot látott (Osiris, 1999). Tizenhetedik fejezetében Rawlst bírálja több szempontból is. Érinti az erkölcsi viták természetét, érdem és igazságosság viszonyát, valamint az individualizmus kérdését. Ez a kritika szélesebb gondolatmenetbe ágyazódik, melynek témánkba vágó megállapításaival kiegészítve érdemes MacIntyre kifogásait értelmeznünk.

1. Az erkölcsi viták természete

Szerzőnk a politikai viták analizálásával indít. Könyve második fejezetében felmondja a háború, az abortusz, a magániskolák és a privát orvosi praxis engedélyezése körüli vitákat, és az alábbi megállapításokra jut. Először: az érvelés minden oldalon konzisztens, csak a premisszák eltérők, ezek között önkényesen választanak a vitatkozó felek. Másodsor: az önkényesség nem nyilvánvaló, mert az érvek személytelen, racionális érveknek mutatkoznak, melyek a beszélő preferenciáitól független normákat feltételeznek. Harmadsor: a rivális érvek premisszái történelmileg igen különböző eredetűek, csak abban hasonlítanak, hogy eredeti fogalmi és társadalmi kontextusukból kiszakítva maradtak ránk. („*Kant immár nem része Poroszország történetének, Hume pedig nem skót többé.*” – Uo. 19–25. Az idézet a 25. oldalról való.)

MacIntyre e kortársi vitákat szükségszerűen lezárhatatlannak látja, és azt állítja, nem mindig volt ez így. Azt a nézetet, hogy mindig is így volt, mert az erkölcsi s egyáltalán az értékekről folyó vita szükségképpen lezárhatatlan, már sajátosan modern véleménynek tekinti, melynek gyökerét az emotivizmusban látja. Ezt így definiálja: „*Az emotivizmus azt tanítja, hogy minden értékítélet, közelebbről minden erkölcsi ítélet – amennyiben erkölcsi vagy értékelő jellegű – csakis preferenciákat és attitűdöket vagy érzéseket fejez ki. [...] A tényítéletek igazak vagy hamisak; s a tények birodalmában vannak racionális kritériumok, amelyek segítségével biztosítható az egyetértés arról, hogy mi igaz, és mi hamis. De az erkölcsi ítéletek – lévén attitűdök vagy érzések kifejezései – nem igazak és nem is hamisak; s az erkölcsi ítéletben való egyetértés semmilyen racionális módszerrel sem biztosítható, mivel nincs ilyen. Az egyetértés csak úgy biztosítható (ha egyáltalán biztosítható), hogy az egyet nem értők érzelmeit és attitűdjeit bizonyos nem racionális hatásokkal befolyásoljuk.*” (Uo. 26.)